

Ἀγράφματος ἐς ιδιώτης.
A literalizáció kérdése az első századi
Galileában

Készítette: Homoki-Kállay Katalin
Konzulens: Prof. Dr. Grüll Tibor

Tartalomjegyzék

1.	Bevezetés.....	3
2.	Írásbeliség, írástudás	4
2.1.	Írástudás a Római Birodalomban	4
2.2.	Írásbeliség, írástudás Júdeában és Galileában.....	4
3.	Nyelvhasználat a Római Birodalomban, illetve a zsidó társadalomban	6
4.	Az írástudás szintjei	7
4.1.	Ἐπογραφεύς	8
4.2.	Ἀγράμματος.....	9
4.3.	Βραδέως γράφον	10
5.	Oktatás a zsidó társadalomban	12
5.1.	Alapfokú oktatás	12
5.2.	Felsőoktatás	14
6.	„ἄνθρωποι ἀγράμματοί εἰσιν καὶ ἰδιῶται”	15
6.1.	ἀγράμματος	15
6.2.	ἰδιῶτης.....	16
6.3.	Korai keresztény értelmezések.....	18
7.	A παρρησία mint hermeneutikai keret	20
7.1.	A παρρησία	21
7.2.	Παρρησία a Szanhedrin előtt.....	21
8.	Összefoglalás.....	23
	Felhasznált szakirodalom	25

1. Bevezetés

„Mivel látták Péter és János bátor kiállását, és azt is tudták, hogy **tanulatlan és műveletlen emberek, meglepődtek.**”¹ – olvassuk az Apostolok cselekedeteinek 4. fejezetében a Szanhedrin tagjainak véleményét Péterről és Jánosról. Hosszú ideje foglalkoztatja a kutatókat a kiemelt helyeken szereplő két görög szó: az ἀγράμματος, illetve az ἰδιώτης értelmezése. Vajon milyen értelemben használták a korszakban ezeket a kifejezéseket? A Jézus legszűkebb tanítványi köréhez tartozó két halász valóban írni-olvasni nem tudó, tanulatlan ember volt? Dolgozatomban nyelvészeti, régészeti, valamint teológiai kutatások tükrében igyekszem felfedni a két szónak, illetve magának az idézett versszaknak az értelmezési lehetőségeit. Megvizsgálom a korszakban az írásbeliség és írástudás arányát, az írástudás szintjeit, valamint a zsidó társadalomban a nyelvhasználat és az írástudás jellemzőit, és ezzel szoros összefüggésbe kitérek az oktatás kérdéseire is. Foglalkozom azzal is, hogy a korai keresztény szerzők hogyan értelmezték a fenti szakaszt, hogyan viszonyultak az írástudás, az oktatás kérdéseire. Majd az Apostolok cselekedeteinek 4. fejezetében a Szanhedrin és az apostolok interakciójának egy lehetséges értelmezési keretét mutatom be.

Azt a vitát, hogy Apostolok cselekedetei 4:13-ban „írástudatlan és közönséges” (KGF) személyekről, vagy „tanulatlan és műveletlen” emberekről, esetleg inkább „képzetlen magánemberekről” van-e szó végérvényesen minden bizonnyal e dolgozat sem tudja lezárni. A legutóbbi idők régészeti leletei és a témához kapcsolódó kutatások tükrében azonban az utóbbi két értelmezés tűnik megalapozottabbnak.

¹ ApCsel. 4: 13. a. Szent Pál Akadémia fordítása. „Mikor látták Péter és János bátor kiállását, tudva, hogy **képzetlen magánemberek, meglepődtek; s mivel azt is felismerték, hogy Jézussal voltak...**” szintén Szent Pál Akadémia fordítása. Károlinál: *Mikor pedig látták Péternek és Jánosnak a szólásban való bátorságukat, és megértették, hogy **írástudatlan és közönséges** emberek, csodálkoznak vala; meg is ismerék őket, hogy a Jézussal voltak vala.*

Az angol fordításokban:

„Now when they saw the boldness of Peter and John, and perceived that they were **unlearned and ignorant** men, they marvelled; and they took knowledge of them, that they had been with Jesus.” (KJV)

„When they saw the boldness of Peter and John, and discovered that they were **uneducated and ordinary** men, they were amazed and recognized these men had been with Jesus.” (NET)

„When they saw the courage of Peter and John and realized that they were **unschooled, ordinary** men, they were astonished and they took note that these men had been with Jesus.” (NIV)

„Now as they observed the confidence of Peter and John and understood that they were **uneducated and untrained** men, they were amazed, and began to recognize them as having been with Jesus.” (NASB)

2. Írásbeliség, írástudás

William Harris 1989-es munkájában 10-20% között határozta meg az írástudás szintjét a korai császárkorban az összlakosság arányában.² A becsléssel kapcsolatban két szempontot is figyelembe kell azonban vennünk: egyfelől nehéz meghatározni, hogy kit is nevezünk írástudatlannak. Analfabéta az, aki nem tanult meg írni-olvasni. Az írástudásnak viszont több szintje is van. Vannak, akik csak a nevüket képesek leírni, vagy nehézségekkel tudnak írni-olvasni, azaz félanalfabéták. A funkcionális analfabéta pedig tud írni-olvasni, de nagyon lassan, és nehezebb szövegeket nem tud értelmezni.³ Másfelől a literalizáció szintje különbözött a városokban és a vidéki területeken, provinciánként és társadalmi rétegenként is eltérő lehetett, sőt a literalizáció aránya változott a különböző periódusokban is.⁴

2.1. Írástudás a Római Birodalomban

A császárkorban az állami működéshez szükséges hivatalok megszorodása a hivatalos írásbeliség terjedéséhez is hozzájárult. Az i.e. 1. században mind gazdasági mind pedig hivatali értelemben a városi lakosság függővé vált az írásbeliségtől. Az írástudás iránti igény az írástudás növekedéséhez vezetett, a növekvő mértékű íráshasználat aztán tovább növelte az írásbeliség iránti igényt és keresletet.⁵ Jól mutatja ezt az is, mi mindenre írtak a rómaiak: papirusz, pergamen, viaszos tábla, kis fatábla, osztrakon. A rómaiak, ahol csak lehetett, otthagyták névjegyüket – még a falakon is. Az egyszerű graffitóktól az öles betűkkel írt választási hirdetésekig találunk bizonyítékot arra, hogy az írástudás a társadalom minden rétegében gyors növekedésnek indult. A literalizáció terjedését jelzi a közkönyvtárak alapítása. Róma első közkönyvtárát Augustus építette fel Apollo templomában.⁶

2.2. Írásbeliség, írástudás Júdeában és Galileában

Az írástudás aránya Jeruzsálemben volt a legmagasabb, hiszen az írni-olvasni egy jó része Jeruzsálemközpontú volt. A Templom körül szükség volt olyanokra, akik egyrészt alkalmasak voltak a Tóra-tekercsek másolására, másrészt az áldozatokkal, zarándoklatokkal kapcsolatos dokumentumok elkészítésére. A provinciákból az ünnepekre érkező zsidók és prozeliták miatt nyilvánvalóan akadtak köztük olyanok, akik a héber mellett görögül is tudtak írni-olvasni. Ezt jelzik a kétnyelvű osszárium-feliratok is.⁷ Tekintettel arra, hogy a Tóra

² Harris (1989) 3-24; 323-332 hivatkozik rá: Grüll (2021a) 1237.

³ Grüll (2021a) 1237.

⁴ Grüll (2021a) 1237. Bartelink (2003) 2. Hilton (2019) 15.

⁵ Grüll (2021a) 1235.

⁶ Grüll (2021b) 42.

⁷ Hezser (2020) 58.

másolását szigorú előírások szabályozták, Jeruzsálemben voltak olyan írnokok, aki speciális képzésben részesültek. Feltételezhetjük, hogy elsősorban – hacsaknem kizárólag – a Szent Városban találhatunk ilyen különlegesen képzett héberül írókat.⁸ Flavius Josephus is említést tesz templomi jegyzőkről már a Szeleukida időszakban is.⁹

A magasabb társadalmi státusszal rendelkezők inkább a városokban éltek, ahol nyilvánvalóan több lehetőségük volt írni-olvasni tanulni, még hozzá nemcsak az anyanyelvükön, hanem alkalmuk nyílhatott megtanulni görögül is. Legalábbis olyan szinten, amely lehetővé tette számukra, hogy társadalmi-gazdasági kapcsolataikban ezen a nyelven is boldoguljanak.¹⁰

Az írásbeliség elterjedésével kapcsolatban megemlítendő, hogy a qumráni barlangokból nagy mennyiségű kézirat töredék került el. Bár a szövegek keletkezési ideje nem minden esetben pontosan meghatározható, a legtöbb szöveg az i. e. 2. század és az i. sz. 1. század első fele között íródott. Hezser szerint ezek a leletek nem jelzik az írásbeliség arányát az egész zsidó társadalom tekintetében.¹¹ Michael O. Wise viszont úgy véli, hogy a kéziratok nem származhatnak csupán a qumráni közösségtől. Azokon a helyeken, ahol több generáción át írnoki/másolói tevékenységet végeznek, megjelennek bizonyos közös jellemzők, amelyek az írnokiskola jellegzetességeivé válnak. A qumráni szövegek esetében ez hiányzik, sőt úgy tűnik, hogy több mint 500 különböző írnok munkáját találjuk a tekercsek között. Emellett számos nem írnok által készített, személyes másolatra is bukkantak. Wise szerint mindezek azt támasztják alá, hogy a kéziratok különböző forrásból származnak.¹² Véleménye szerint a barlangokban gazdag családok gyűjteményei, személyes irattárai kaptak helyet.¹³

Ahogy Jeruzsálem esetében láttuk, Galilea területén is a hivatalos írott szövegek nyelve a görög volt. Az arámi nyelv elsősorban a beszélt nyelv volt, írásban leginkább informális és személyes jelzésekként jelent meg osszáriumokon és anyagedényeken. Minthogy a lakosság zöme mezőgazdaságból élt, keveseknek volt szükségük arra, hogy alaposabb írni-olvasni tudásra tegyenek szert. Az adás-vételi ügyleteket gyakran tanúk előtt szóban bonyolították, és esküvel kötötték meg, ezért nem volt szükségük dokumentációra. Hasonlót mondhatunk el a házassági szerződésekkel és végrendeletekkel kapcsolatosan is: a nagyobb vagyonnal,

⁸ Hezser (2020) 57, 61, 67

⁹ AJ 12. 142

¹⁰ Hezser (2020) 58.

¹¹ Hezser (2001) 426.

¹² Wise (2015) 32-33.

¹³ Uo. 327.

értékekkel rendelkezők igényelték csak, hogy írásba foglalják akaratukat; ezt pedig fizetett írnokok, jegyzők segítségével is megtehették.¹⁴

3. *Nyelvhasználat a Római Birodalomban, illetve a zsidó társadalomban*

Az írásbeliség figyelemreméltó fejlődése pedig egy igen sajátos nyelvi közegben zajlott le. A Római Birodalom adminisztrációját a késő köztársaság és a principatus korában nyelvi dichotómia jellemezte, azaz nyelvhasználat szempontjából a birodalmat latin és görög részre osztották fel. A nyelvhasználat nem a beszélők anyanyelvétől függött, hanem elsősorban területiális alapú volt. Jorma Kaimio finn kutató ezt a gyakorlatot *bilaterális unilingualizmus*nak nevezte el. A principatuskori császárok számára a dichotómia magától értetődő volt, és nem is kívántak rajta változtatni.¹⁵ Ugyanakkor a birodalmi adminisztráció kétnyelvűsége mögött nyelvi sokszínűség húzódott meg. A helyi lakosok mindenütt használhatták saját nyelvüket akár a helyi adminisztrációban is.¹⁶

Az Apostolok cselekedeteinek 4. részében megörökített események nyelvi háttere még ennél izgalmasabb. Két „nemzetközi” nyelv találkozási pontjaként, a keleti arámi és a nyugati görög nyelv határvidékévé vált Izrael földje. A legtöbb kutató egyetért abban, hogy az i. sz. 1. században a zsidóság háromnyelvű társadalom volt – a héber, az arámi és a görög nyelv használata egyaránt jelen volt.¹⁷

Köszönhetően annak, hogy az Assír és az Akhaimenida Birodalom idején az adminisztráció hivatalos nyelve, valamint a térség lingua franca-ja az arámi volt, illetve a babilóni fogságból visszatérők is arámiul beszéltek, az 1. századra itt is szilárdan megvetette a lábát. Sőt több különböző arámi dialektust is megkülönböztetnek a nyelvészek. A különböző dialektusok egyidejű jelenléte felveti annak lehetőségét is, hogy a beszélt arámi nyelv különbözött az irodalmi változatoktól az első és második században.¹⁸

A hellenizmus hatására az adminisztráció nyelve az arámi helyett a görög lett. Nemcsak a hellenizált parti városokban, hanem Alsó-Galileában, a Jezréel völgyében és Jeruzsálemben is.¹⁹ Mindazok, akik a jeruzsálemi arisztokráciához tartoztak, illetve akik fontos, vezető pozíciókat kívántak betölteni, jól tudtak görögül, valamint a görög kultúrának is kedvelői

¹⁴ Hezser (2020) 72.

¹⁵ Adamik (2000) 200-201.

¹⁶ Adams – Janse – Swain (2002) 11.

¹⁷ Wise (2015) 7.

¹⁸ Smelik (2010) 126-128.

¹⁹ Uo.

voltak. Feltételezhető, hogy nemcsak a római adminisztráció és a zsidó arisztokrácia levelezett egymással görögül, hanem a Heródes-dinasztia tagjai és a papi arisztokrácia is görögül kommunikált egymással, legalábbis ami a közösségi ügyeket illette.²⁰ Noha a görögül beszélő zsidók kisebbségben voltak a zsidó társadalomban, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy képzetesebbek voltak, nagyobb vagyonnal, jobb kapcsolatrendszerrel és befolyással rendelkeztek, mint a társadalom csak arámi nyelven beszélő rétegei.²¹

A héber nyelv használata elsősorban liturgikus és szakrális területre korlátozódott.²² A Bar Kochba szövegek elemzése arra enged következtetni, hogy a köznyelvi héber bizonyos változatai továbbra is beszélt nyelvként léteztek – legalábbis a bibliai Júda törzsterületein.²³

Érdekes bizonyítékként szolgálnak a héber, az arámi, valamint a görög nyelv párhuzamos használatára az osszáríum-feliratok. A rövid és informális feliratok mindhárom nyelven előfordulnak, és alkalmanként kétnyelvűek.²⁴ Rahmani osszáríum-katalógusában szereplő 233 bevésést tartalmazó osszáríum közül 143 héber vagy arámi nyelvű (61%), 73 görög nyelvű (31%), 14 pedig kétnyelvű (8%). A kétnyelvű feliratok némelyikén a főszöveg görögül íródott, majd héber összegzés utal az elhunytára. Néhány másik feliratban a héber nevek görögül, de ragozatlan formában jelennek meg, két esetben pedig héber szavak görög átíratait találjuk a görög megfelelőik helyén. Az utóbbi két eset arra enged következtetni, hogy Jeruzsálem és Jerikó környékén a társadalom alsóbb rétegei is rendelkeztek a görög nyelv ismeretével, leginkább amolyan „konyhanyelv” szinten a nyelvtan alaposabb ismerete nélkül.²⁵ Hasonló megállapítást tesz Yiftach is az egyiptomi Arsinoé nomoszból származó 22 hosszabb (több, mint 6 sorból álló) ὑπογραφή-k vizsgálata során. E hitelesítések írói egyiptomi nevet viseltek, valószínűleg részesültek minimális oktatásban, ugyanakkor a görög nyelvet nagyobb részben beszélt nyelvként sajátították el.²⁶

4. Az írástudás szintjei

Egyiptomban a Júdeát és Galileát jellemző nyelvi sokszínűséghez hasonló helyzettel találkozunk: a perzsa, a görög majd a római hódítás következtében az egyiptomi mellett más nyelvek is megjelentek a térségben. Az őslakosok nyelve azonban – mind szóban, mind pedig

²⁰ Hezser (2020) 56-57.

²¹ Hezser (2020) 60.

²² Wise (2015) 7.

²³ Uo. 293.

²⁴ Hezser (2020) 58.

²⁵ Rahmani (1994) 12-13.

²⁶ Yiftach (2016) 275.

írásban – az egyiptomi maradt, még annak ellenére is, hogy az adminisztráció nyelve a görög és római időkben is a görög nyelv volt.²⁷ Témánk szempontjából ez azért fontos, mert a jelentős számban megtalált, és az utóbbi évtizedekben több kutatás során publikált és feldolgozott papiruszok/papirusztöredékek segítségével jobban megérthetjük, mit jelentett az írástudás egy olyan társadalomban, ahol – Júdeához és Galileához hasonlóan – a mindennapi nyelvhasználat és a hivatalos adminisztráció nyelve eltért egymástól.

4.1. Ὑπογραφεύς

A ptolemaida, a római és a bizánci kori Egyiptomban minden írásba foglalt szerződés esetén megkövetelték, hogy a szerződő felek saját kezükkel hitelesítsék szerződést. A gyakorlat a ptolemaida időkben a két példányban készült dokumentumokkal kezdődött.²⁸ Függetlenül attól, hogy a szerződés görögül vagy démotikus írással készült, a hitelesítés minden esetben görög nyelvű volt, és tartalmazta a szerződő felek által vállalt kötelezettségek kivonatát.²⁹ Ebben az időszakban a hitelesítés (ὕπογραφή) viszonylag rövid volt, 10-15 szóból, néhány egyszerű mondatból állt.³⁰ Abban az esetben, ha a szerződő felek valamelyike nem tudott írni, vagy nehezen írt, lehetősége volt bevonni a szerződés elkészítésében egy olyan személyt (ὕπογραφεύς), aki elvégezte helyette a hitelesítést.³¹ Tekintettel arra, hogy a társadalom írástudatlan tagjai a szerződéssel kísért tranzakciók során kiszolgáltatott állapotban voltak, olyan személyt választottak ὕπογραφεύς-nak, akiben megbízhattak. Bár tevékenységük nagyon hasonló volt az írkokokéhoz, velük ellentétben a ὕπογραφεύς sosem volt névtelen. A szerződés végén közvetlenül az aláírás előtt nemcsak nevüket adták meg, hanem a későbbi egyértelmű azonosítás érdekében néhány jellemző jegyüket is: korukat, illetve megjelenésük karakterisztikus jegyeit.³²

A római és a bizánci időkben a ὕπογραφή hossza változatosan alakult. Yiftach 326 grapheion³³ dokumentum vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a rövid ὕπογραφή aránya mindössze egyharmad volt. Az írástudás aránya pedig a ὕπογραφή hosszával fordítottnak arányosan alakult. Minél hosszabb volt tehát a hitelesítés szövege, annál gyakrabban találkozunk ὕπογραφεύς közreműködésével.³⁴

²⁷ Youtie (1975) 202-203.

²⁸ Yiftach (2016) 269.

²⁹ Youtie (1971a) 162.

³⁰ Yiftach (2016) 270.

³¹ Uo. 269-270.

³² Youtie (1975b) 209-210.

³³ A grapheion az írásos feljegyzések készítésére szolgáló közhivatal volt. Ld. még Yiftach (2016) 270.

³⁴ Yiftach (2016) 271-272.

Amíg Egyiptomban a ὑπογραφή csak görög nyelvű lehetett, addig a Júdeai-sivatagban talált második század elején keletkezett iratokban a szerződő felek anyanyelvükön is készítették a hitelesítés szövegét. A görög nyelvű dokumentumhoz arámi vagy nabateus nyelven csatolták a hitelesítést.³⁵

4.2. Ἀγράφματος

„Mert nem ismerték a betűket” – szólta a ὑπογραφεὺς által használt formula, amikor írástudatlan személyek nevében végezte el a szerződések hitelesítését. Hogy egy papirusz írástudatlannak (ἄγράφματος) jelöl valakit, elsősorban azt jelzi, hogy az illető görögül nem tud írni. Írástudó az, aki képes görögül írni, írástudatlan az, aki nem. Ez a megjegyzés ugyanakkor nem jelenti azt, hogy saját anyanyelvén sem tudna írni olvasni. Érdekes néhány példát megnézni ennek alátámasztására.³⁶

Egy a Claudius uralkodásának idejéből származó egyiptomi nyelven írt papirusz tartalmaz egy adásvételi szerződést: Sztotoétisz adta el házát bátyjának Apünkhisznek.³⁷ Az eladást rögzítő démotikus szöveg 44 sorból áll, ezt követi a görög nyelven írt 8 soros hitelesítés, amelyet Herieósz készített Sztotoétisz nevében. Majd Apünkhisznek egy soros aláírása következik, ami ismét démotikus írással készült. Herieósz a már megismert formulával indokolja, hogy miért ő készíti az eladó nevében az aláírást. Apünkhiszről egyértelműen meg tudjuk állapítani, hogy tudott írni, hisz a görög nyelvű aláírás után bátran írja alá a szerződést egyiptomi nyelven. Vajon testvére valóban írástudatlan volt, vagy démotikus írással ő is képes lett volna hitelesíteni az iratot? Minden bizonnyal Sztotoétisz is tudott írni, hiszen testvérével együtt Szoknopaiu Nézosz templomának papjai voltak.³⁸ A testvérek egyike sem tudott azonban görögül írni, ezért a kötelező görög nyelvű hitelesítést Herieósz készítette el az eladó nevében. Miután a görög nyelvű hitelesítés megtörtént, Apünkhisz már egyiptomi nyelven is hitelesíthette a szerződést, amire minden bizonnyal testvére is képes lett volna, ha nem lett volna előírás a görög nyelvű hitelesítés.³⁹

Egy másik papiruszon⁴⁰ olyan hitelesítéssel találkozunk, amit Kronosz (Geb) templomának papjai készítettek. A tíz aláíróból négyen saját maguk írták le nevüket görögül. A többi hat aláírást egyetlen személy készítette saját és társai nevében, mert ők „nem ismerték a betűket”.

³⁵ Uo. 276.

³⁶ Youtie (1971a) 162.

³⁷ Uo.

³⁸ Youtie (1975a) 102-103.

³⁹ Youtie (1971a) 163.

⁴⁰ A papirusz i. sz. 116/7-re datálható. Ld. Youtie (1975a) 163.

Tekintettel arra, hogy magas rangú papok voltak, nehezen elképzelhető, hogy ők egyáltalán ne tudtak volna írni-olvasni. A kifejezés inkább a görög betűkre vonatkozhat.⁴¹

Egy i. sz. 55-re datálható szerződésben Apünkhisz adja el házát lányának. A démotikus szöveg alatt ismét ὑπογραφεύς által készített görög hitelesítést találunk. A hitelesítésben megjelenik a „γράμματα Ἑλληνικά” kifejezés, ami egyértelműen utal arra, hogy az eladó görögül nem tud írni, anyanyelvén viszont igen. Írástudását bizonyítja, hogy a görög nyelvű hitelesítés alatt anyanyelvén további néhány szavas nyilatkozatot írt.⁴²

Az ἀγράμματος jelzővel illetett személyek tehát nem feltétlenül voltak a szó szoros értelmében analfabéták. Olyan személyeket is jelöltek így, akik anyanyelvükön tudtak írni-olvasni, görögül azonban nem. Többnyire kereskedők, kézművesek, hajósok, falusi tisztségviselők, katonák tartoztak ebbe a kategóriába. Akik ὑπογραφεύς-ként helyettük írtak vagy közeli rokonok voltak, vagy hivatalos írnokok, kézműves céhek titkárai, illetve hivatalnokok. Többnyire a bérlők, hitelt felvevők igényelték a ὑπογραφεύς közreműködését, ritkábban a bérbeadók, hitelezők.⁴³

4.3. Βραδέως γράφων

Olyan esetekkel is találkozunk a papiruszok szövegében, amikor a ὑπογραφεύς készíti el a ὑπογραφή szövegének nagy részét, azonban a személy, akinek a nevében eljár maga is lejegyez néhány szót görögül. Ezekben az esetekben az íráskép gyakran feltűnően megváltozik. Az aláírók lassan, rosszul, láthatóan nem hozzáértően írnak. Nagyfokú koncentrációt követel tőlük, hogy leírják nevüket és még további néhány szót. Írásképük rendezetlen, gyakran csak nagybetűket használnak. Őket „lassan íróknak”, βραδέως γράφων nevezték.⁴⁴

A lassan írók részesültek valamennyi oktatásban. Egynéhány évet eltölthettek egy tanár mellett, akár olvasni is megtanulhattak. Mivel azonban oktatásuk nagyon rövid ideig tartott, nem tettek szert készség szintű írástudásra, és valószínűleg a tanulás befejezését követően gyakorlás híján tudásuk elhomályosult.⁴⁵

A 6. században Jusztinianosz az írástudatlanok két kategóriáját különítette el: ἀγράμματος az, aki teljesen analfabéta, ὀλιγογράμματος az, aki le tudja írni a nevét, és még néhány további szót. Mindkettőnek szüksége van azonban olyan személyre, aki hivatalos iratok esetén helyettük ír. Jusztinianosz ezért minden olyan esetben, amikor ilyen személyek szerződéséről

⁴¹ Uo.

⁴² Youtie (1971a) 163; Youtie (1975a) 105.

⁴³ Youtie (1971a) 173.

⁴⁴ Youtie (1971b) 251.

⁴⁵ Uo. 252.

van szó, öt tanú jelenlétét követeli meg. A tanúk közül egy készíti el a teljes aláírást az ἀγράμματος nevében, aki nem ír semmit. Vagy kiegészíti az ὀλιγογράματος által írt néhány szót a kötelezettségekről írt bővebb nyilatkozattal. Az ὀλιγογράματος helyzete megegyezik a βραδέως γράφων-éval. A képzés és a gyakorlat hiánya miatt csak néhány szó leírására képes. Nehézséget okoz számára az írás, hosszabb szöveget nem is tud lejegyezni.⁴⁶

Lassan író nemcsak magánember lehetett, hanem bizony olykor egy falu vagy város tisztségviselője is. Commodus uralkodása idején Tamaisz város jegyzője egy bizonyos Iszkhürion volt, akit Ptolemais Hormu kikötővárosból helyeztek Tamaiszba. Iszkhürion abba a kínos helyzetbe került, hogy Egyiptom fő pénzügyi vezetőjénél (διοικητής) megvádolták azzal, hogy nem rendelkezik megfelelő képzettséggel és írástudatlan. A vádak kivizsgálását Fajjúm kormányzójára bízták, aki Ptolemais Hormu jegyzőjéhez, Petauszhoz továbbította a vádakot. Petausz határozottan állította, hogy Iszkhürion nem lehet írástudatlan, hiszen minden iratot, amelyet hivatalából a kormányzóhoz vagy más tisztségviselőhöz küldött, gondosan aláírt. Ezek az aláírások kétséget kizáróan bizonyították, hogy Iszkhürion nem analfabéta. Petausz ezzel az érveléssel nemcsak a feljelentett jegyzőt védte a vádakkal szemben, hanem saját gyakorlatát is. Hét általa aláírt dokumentumot ismerünk. Mind közös jellemzője, hogy az írás esetlen, merev, egyenetlen, egyértelműen látszik, hogy írójának komoly erőfeszítést jelentett tartani a sorokat. Egyáltalán nem egy gyakorlott, megfelelő íráskészséggel rendelkező személy írása. Sokkal inkább olyan valakié, aki egy mintát másolva, vagy esetleg egy memorizált mintát felidézve ír. Ezt a feltételezést bizonyíték is alátámasztja: egy papiruszdarab, amelyen saját aláírását gyakorolta. A papirusz egy más kéz által készített mintával indul, amelyet Petausz négy soron keresztül sikeresen lemásolt, az ötödik sorban azonban az ige kezdő magánhangzóját hagyta, és hét további sorban ugyanígy kimaradt a kezdő magánhangzó. A hiba azért ismétlődött meg minden alkalommal, mert a hatodik sortól már a saját maga által írt ötödik sort használta mintának.⁴⁷

A literalizációt tekintve igen színes kép tárult elénk. Nem könnyű meghatározni az írástudók arányát. Több mint 1300 ὑπογραφή vizsgálata alapján Yiftach arra a következtetésre jutott, a szövegek lejegyzőinek írástudását a következő tényezők határozták meg: lejegyző neme, lakóhelye és a szöveg hossza. A szerződésekben említett férfiak 50%-a tudott valamennyi szöveget lejegyezni, és mindössze 25% volt képes hosszabb szöveg leírására.⁴⁸

⁴⁶ Youtie (1971b) 253.

⁴⁷ Youtie (1971b) 239-240.

⁴⁸ Yiftach (2016) 277.

5. Oktatás a zsidó társadalomban

5.1. Alapfokú oktatás

A 20. század első felében a kutatók azt feltételezték, hogy minden zsidó fiú részesült alapfokú oktatásban, amely meghatározott tanterv szerint működött, és része volt a zsidó vallási hatóságok által szervezett oktatási rendszernek. A római-görög modellhez hasonlóan két-, illetve háromszintű oktatási rendszer épült fel: alapfokon a Tóra oktatása, majd középszinten a Misna ismerete, végül egy rabbi mellett lehetett felsőbb tanulmányokat folytatni. Az általános álláspont szerint ez az oktatási rendszer az első században mind Júdeában, mind pedig Galileában működött. Az a tény azonban, hogy sem a héber Biblia, sem az Újszövetsége szövege, sem pedig a Második Templom időszakából fennmaradt írások – ideértve Philón és Flavius Josephus írásait is – nem tartalmaznak direkt utalást alapfokú iskolákra, felveti azt a kérdést, hogy a Templom lerombolása előtt létezett-e már egy általános, kötelező jellegű alapfokú oktatás.⁴⁹ A források hiánya megnehezíti, hogy pontos képet alkothassunk az 1. századi oktatásról. A rendelkezésünkre álló rabbinikus források⁵⁰ – melyek oktatással, illetve iskolákkal kapcsolatos adatokat tartalmaznak – történeti hitelessége kétséges. Felmerül annak lehetősége, hogy anakronisztikus és idealizált képet festenek a zsidó oktatási rendszerről a Templom lerombolása előtti időszakban.

A Tóra az apák egyértelmű kötelességévé tette, hogy fiaiknak tanítsák a Törvényt, a családi életnek, az utazásnak, a mindennapi tevékenységeknek szerves része legyen az Igéről való beszéd és tanítás: *„És ez igék, amelyeket e mai napon parancsolok neked, legyenek a te szívedben. És gyakoroljad ezekben a te fiaidat, és szólj ezekről, mikor a te házádban ülsz, vagy mikor úton jársz, és mikor lefekszel, és mikor felkelsz.”* (5Móz. 6: 6-7) A 70 éves babiloni fogság megrázó történelmi tapasztalattal szolgált arról, milyen következményekkel jár, ha közösségi szinten elhagyja Isten népe a Törvény megtartását. Nem meglepő tehát, ha az oktatás, nevelés középpontjában a Tóra olvasása, tanítása állt.

Biblián kívüli irodalmi források is alátámasztják, hogy a zsidó közösségi életben a Tóra olvasása és tanulmányozása központi szerepet töltött be. Philón olyan Rómában élő zsidókról ír, akik a „szent szombatokon” összegyűlnek, hogy az Írásokat olvasva megtanulják, hogyan éljenek erényes életet.⁵¹ Flavius Josephus pedig rámutat a Tóra tanulmányozása mögött húzódó

⁴⁹ Hezser (2010) 471.

⁵⁰ Kutatók által hivatkozott források: b. BB 21. a (amely említ tanárokat, de iskolákat nem) és y. Ket. 8: 11. és 32 (Simeon ben Setach oktatási reformjáról; nem szól iskolák alapításáról és az iskola intézményének alapításáról, sem pedig az iskolahálózat kialakításáról), részletesebben ld. Hezser (2001) 46-47.

⁵¹ Legatio ad Gaium 156, Hypothesica VII. 12 idézi Grüll (2018) 140.

egyik okra – a Törvény ismeretének fontosságára: „*Törvényhozónk ugyanis nem engedett teret a Törvények nem ismerésére való hivatkozásnak. A Törvényt a nevelés legszebb és nélkülözhetetlen eszközévé tette; és úgy rendelkezett, hogy nem egyszer, nem is kétszer, ha-nem sokszor kell azt meghallgatni: minden hetedik napon, minden más munka alól mentesülve össze kell gyülekezni a törvények meghallgatására és alapos elsajátításukra.*” (Contra Apionem II. 175 ford. Hahn István)

A második Templom időszakában Hezser szerint az oktatás még nem lehetett kötelező jellegű, hanem önkéntes volt. Bár a költségek nem voltak magasak, a legtöbb család számára luxus volt a gyermekek taníttatása. Bizonyára voltak olyan tehetősebb zsidó családok (gondoljunk csak a hellenizmusra nyitott szadduceusokra), akik a társadalmi érvényesülés érdekében, vagy a görög kultúra iránti vonzalmuk miatt görög nevelőt, tanárt fogadtak gyermekük mellé. Flavius Josephus maga is részesült görög oktatásban: „*alaposan foglalkoztam a görög nyelvvel is, pontosan megtanultam nyelvtani szabályait, megismertem költészetét, ámbár a zsidó felfogás lehetetlenné tette, hogy tökéletesen beszéljem; tudniillik nálunk nem becsülik meg különösebben azokat, akik sok nyelven beszélnek és ügyelnek a stílus szépségére, mert úgy vélik, hogy ez a művészet nem csupán a szabad emberek közös kincse, hanem ha rabszolgák elsajátítják, az övék is. Nálunk inkább csak azok állnak bölcsek hírében, akik bizonyosságot tesznek a törvény alapos ismeretéről s magyarázni tudják a szent könyvek értelmét.*”⁵² Noha a társadalom bizonyos rétegeiben volt igény a görög nevelésre, Flavius szavaiból az derül ki, hogy sokkal megbecsültebb volt az, aki az Írásokban szerzett jártasságot.

Milyen lehetőségeik voltak a kevésbé jómódú családoknak? Egyfelől az apák a családban átadhattak alapvető olvasási készségeket, másfelől magántanárt fogadhattak, aki az írás alapjait tanította a gyerekeknek.⁵³ Van azonban a zsidó vallási életnek egy olyan vonása, amely az oktatás szempontjából fontos tényező lehetett. A papok és lévíták miután a templomi szolgálati idejük letelt, saját városaikba, falvaikba tértek vissza.⁵⁴ Szolgálatukból fakadóan alapos képzést nyertek, s hagyományosan ők voltak az írnokiskolák tanulói is.⁵⁵ Következő szolgálati idejükig tudásuk a közösségük tagjai számára is elérhető volt. Nem túl merész feltételezés, hogy ha egységes és kötelező oktatási rendszer a második Templom időszakában még nem is volt, a papok és lévíták közül kerülhettek ki a falvak és városok tanítói. Megemlítendő, hogy az

⁵² AJ XX. 20.

⁵³ Uo. 69; Danciakova (2021) 3.

⁵⁴ Ld. Zakariás pap, Keresztelő János apja – Lk. 1:23.

⁵⁵ Hezser (2001) 68.

egyszerű galileai halász, János ismerőse volt a főpapnak⁵⁶, s így bejutott annak házába, sőt Pétert is be tudta juttatni. Többen arra következtetnek ebből, hogy Jánosnak papi kötődése volt, és maga is jártas volt a templomi szolgálatban.⁵⁷ Tehát a Jeruzsálemben élő papságnak élénk kapcsolatai voltak még Galileában is.

A szervezett oktatás tekintetében kivételnek tekinthető a qumráni közösség. A Tóra tanulása és értelmezése a közösség minden tagjának kötelessége volt. Tíz és húsz éves koruk között a gyermekek megismerkedtek a közösség szabályaival, megkezdtek a Tóra tanulmányozását. Akik megfelelően haladtak előre tanulmányikban húsz éves korukban elfoglalhatták kijelölt helyüket a családban és a közösségben. A közösség „egyként” birtokolta a javakat, és közösen tanulmányozta és gyakorolta a Tórát.⁵⁸

5.2. Felsőoktatás

Kifejezetten csak a zsidó közegben létezett a felsőoktatás egy speciális formája: tanulás egy rabbi személyes tanítványaként. Azok részesülhettek ilyen képzésben, akik már korábban az oktatás alsóbb szintjein szert tettek a Tóra ismeretére.⁵⁹ Két formájával találkozunk a rabbinikus irodalomban. Az egyik formája a rabbik körül kialakuló tanulmányi körök voltak. Ha valaki egy rabbtól szeretett volna tanulni, és a rabbi tanítványként magához fogadta, akkor „szolgált” is a rabbit – házában lakott, elkísérte mindenhová. A tanulás így nem elsősorban elméleti jellegű volt, hanem közelről megfigyelhették, tanulmányozhatták a rabbi életmódját, magukba szívhatták bölcsességét. A Tóra tanulása, a mindennapi élet természetesen megélése, a társasági élet és a munka között ilyen módon nem húzódott éles határvonal.⁶⁰

Jézus és az őt körülvevő tanítványi kör esetében pontosan ugyanezt a modellt látjuk, azzal a kivétellel, hogy nem tanítványai választották Őt, hanem Jézus hívta el őket. Szolgálatá során tanítványai mindenhová elkísérték, nemcsak nyilvános beszédeinek, tanításainak voltak szemtanú, hanem életmódjának minden mozzanatát nagyon közelről kísérték figyelemmel. Ez különleges hitelt adott szavainak, hiszen, ha tanítása ellentmondásban állt volna életvitelével, lelepleződött volna tanítványai előtt, és hiteltelenné, és éppen ezért a követésre alkalmatlanná vált volna. Szolgálatá óriási tömegekre volt hatással, néhány év alatt a zsidóság minden társadalmi rétegében ismertté vált. Épp ezért nem érthetünk teljes mértékben egyet Hezser azon

⁵⁶ Jn. 18:15.

⁵⁷ Jelenések könyvének 5. fejezetétől mennyben zajló, de a korabeli templomival is megegyező istentisztelet leírását olvassuk.

⁵⁸ Hezser (2001) 47. 198.

⁵⁹ Hezser (2010) 472.

⁶⁰ Uo. 472-473.

megállapításával, hogy a társadalom túlnyomó többsége nem tanulmányozta a Tórát személyesen, és nem is vett részt az arról szóló diskurzusban – még akkor sem, ha az összes vallási irányzatot figyelembe vesszük (farizeusok, szadduceusok, esszénusok).⁶¹ Előfordult ugyanis, hogy a tömeg akár három napig is hallgatta Jézus tanításait.⁶² Bár szolgálata nyilvánvalóan egyedi volt, és sok tekintetben eltért az írástudók gyakorlatától, a tőlük megszokottaktól⁶³, a szolgálatát kísérő tömegek mégis jelzik az Írások tanulmányozása iránti társadalmi igényt.

A rabbiktól való tanulás másik formája az ún. tanulóházak voltak (*batei midrash*). Ezek kapcsolódhattak egyes rabbikhoz, vagy egyedi helyiségekhez, mint például Lüdda vagy Szepphórisz.⁶⁴ A tanuló ház lehetett önálló épület, vagy egy épület egy helyisége, alkalmanként egy rabbi házában, amit a Tóra tanulmányozásának céljára tartottak fenn.⁶⁵ Bizonyos tanulóházak nyilvánosak voltak – gyakran a zsinagógák részeként, de akadtak olyan magán tanulóházak is, amelyeket csak a rabbik tanítványai használhattak. A tanulóházakban közösen olvasták és beszéltek meg a szöveget, de akár egymástól függetlenül is foglalkozhattak szövegekkel.⁶⁶ Epheszoszban Pál és követői a zsinagógából Türrannosz iskolájába mentek át. Ez lehetett a zsinagógához kapcsolt tanulóházként működő melléképület is.

6. „*ἄνθρωποι ἀγράμματοί εἰσιν καὶ ἰδιῶται*”

6.1. *ἀγράμματος*

A Péterrel és Jánossal kapcsolatban használt első kifejezés az *ἀγράμματος* az Újszövetségben csak az Apostolok cselekedetei 4:13-ban fordul elő. Mivel nem tudjuk más igehelyekkel összevetni a szó használatát, pontos jelentése sem meghatározható. Vonatkoztathatjuk-e a papiruszokban megismert értelmezését az Újszövetség e versszakára is? Kézenfekvő megoldás lenne. Az egyiptomi és júdeai-galileai nyelvi helyzet hasonlósága még inkább támogatná ezt a feltételezést. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy zsidó közegben az „írás” nemcsak szövegek lejegyzését jelentette, hanem az Istentől származó szent szövegeket is. E perspektívából nézve *ἀγράμματος* az, akinek hiányosak az ismeretei az Írásokról, nem rendelkezik jártassággal az Írások értelmezésében és magyarázatában.⁶⁷ David Peterson

⁶¹ Hezser (2001) 199-201.

⁶² Vö. Mt. 15: 32. és Mk. 8:2.

⁶³ „És elálmélkodának az ő tanításán, mert úgy tanítja vala őket, mint akinek hatalama van, és nem úgy, mint az írástudók.” (Mk. 1:22)

⁶⁴ Hezser (2010) 473.

⁶⁵ Hezser (2001) 102.

⁶⁶ Uo. 457.

⁶⁷ Kraus (1999) 435. 440.

értelmezésében Péter és János nem kaptak képzést sem az Írások, sem pedig a rabbinikus hagyomány magyarázatában. C. K. Baret az *ἀγραμματος* szót a *γραμματεὺς* ellentétéként értelmezi: sem János, sem Péter nem volt a Törvény másolására képzett írnok.⁶⁸

A Galileában végzett régészeti ásatások eredményei is azt mutatják, hogy a két galileai halász nem lehetett teljesen analfabéta. Az itt feltárt régészeti leletek is alátámasztják, hogy a kézművesek között az írástudás nem feltétlenül volt rendkívüli. 2000-ben Khirbet Qanában találták meg egy főzőedény kis darabját. Az edény peremébe három betűt véstek tüvel azelőtt, hogy az edényt kemencében kiégették volna. A bevésett három betű megegyezik a héber (vagy arámi) ábécé első néhány betűjével: bét, gimel, dálet. Minden bizonnyal a bevésés több betűt is tartalmazott, mint amennyit a töredék megőrzött. Az edény készítője vagy az ábécé gyakorlására használta a peremet, vagy esetleg apotropaikus céllal karcolta bele a betűket. A töredék az első század végére vagy második század elejére datálható. Ezt a leletet az teszi különösen fontossá, hogy más hasonló leletektől eltérően a betűket nem azután karcolták bele, hogy az edény eltört (ebben az esetben ugyanis nem meghatározható, hogy ki és mikor karcolta a betűket), hanem a kemencébe kerülés előtt. Így viszont megállapítható, hogy a fazekas maga, vagy egyik segédje írta a betűket. Egy galileai kézműves (vagy segédje) tehát rendelkezett az írás bizonyos fokú ismeretével, annyival mindenképpen, hogy a kiégetés előtt álló anyagba karcolva gyakorolja az ábécé betűit.⁶⁹

Az el-Araj ásatási projekt során 2023 nyarán egy feltételezhetően első századi halászfalu (valószínűleg az újszövetségi Betsaida) területéről került elő egy izgalmas leletcsoport. Az érmék, kerámiák, halászsúlyok és kőedények mellett ugyanis az egyik házban tintatartót találtak a kutatók, amelyben számos horgászsúly is volt. Ez közvetve bizonyítja, hogy az első századi halászok között is voltak is írni-olvasni tudók.⁷⁰

6.2. *ιδιώτης*

A klasszikus szerzők az *ιδιώτης* kifejezéssel jelölt személyt mindig egy másik személy ellenpontjaként mutatják be. Leggyakrabban magánember ábrázolására használják, és az *ιδιώτης* ellenpontosítása egy város hivatalnok, egy polgár, egy bíró, egy uralkodó vagy a király. A kifejezés mindenféle laikus személyt jelöl, mindazt, aki nem orvos, nem szónok, nem filozófus, nem katona. Az *ιδιώτης* műveletlen, mert híján van annak a speciális képzettségnek,

⁶⁸ Adams (2015) 132.

⁶⁹ Eshel-Edwards (2004)

⁷⁰ <https://www.elarajexcavations.com/post/season-7-week-2-day-4>;
<https://biblearchaeologyreport.com/2023/09/01/top-three-reports-in-biblical-archaeology-august-2023>

amelynek ellenpontjaként beszél róla a szerző. A kifejezés értelmezéséhez tehát ismernünk kell azt a burkolt vagy kimondott ellentétpárt, amelyet a szerző érzékeltetni kíván.⁷¹

A kifejezés ötször fordul elő az Újszövetségben. Az Apostolok cselekedetein kívül a két Korinthusziakhoz írt levél tartalmazza. Az első korinthusziakhoz írt levélben ezzel a szóval utal Pál azokra, akik a testvérek nyelveken szólásának fültanúi lesznek. A 16. versszakban:

„ἐπεὶ ἐὰν εὐλογῇς πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ **ιδιώτου** πῶς ἐρεῖ τὸ ἄμῃν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ, ἐπειδὴ τί λέγεις οὐκ οἶδεν”⁷²

Az **ιδιώτου** kifejezés utalhat olyan keresztényekre, akik nem értik a nyelveken szólót (mivel senki nem magyarázta meg), vagy a testvérek közé érkező – egyelőre – kívülálló személyre is. A 23. és 24. versszak azonban már kifejezetten hitetlen, a gyülekezeten kívül álló, tehát az Úr dolgaiban avatatlan személyre utal.

„ἐὰν οὖν συνέλθῃ ἡ ἐκκλησία ὅλη ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ πάντες λαλῶσιν γλώσσαις, εἰσέλθωσιν δὲ **ιδιώται** ἢ ἄπιστοι, οὐκ ἐροῦσιν ὅτι μαίνεσθε;

„ἐὰν δὲ πάντες προφητεύωσιν, εἰσέλθῃ δέ τις ἄπιστος ἢ **ιδιώτης**, ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων”⁷³

Az Apostolok cselekedetei 4: 13-hoz legközelebbi jelentésben a 2. Korinthusziakhoz írt levélben jelenik.

„εἰ δὲ καὶ **ιδιώτης** τῷ λόγῳ, ἀλλ’ οὐ τῇ γνώσει, ἀλλ’ ἐν παντὶ φανερώσαντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς.”

A 6. versszakban Pál saját magát beszédben avatatlan/képzetlen emberként jellemzi. Mind a négy előfordulás azt sugallja, hogy az **ιδιώτης** olyan személyeket jelöl, aki egy bizonyos területen laikusak vagy amatőrök. Az **ιδιώτης** minden esetben egy másik kifejezés pontos ellentétéként jelenik meg, ezért pontos jelentését is a szövegkörnyezet adja meg. Az 1. Korinthusz 14-ben a nyelveken szólásban jártashoz képest **ιδιώτης**, aki nem érti, amit a nyelveken szóló mond, tehát laikus, avatatlan, az elhangzottakkal kapcsolatban tudatlan marad.

⁷¹ Hilton (2019) 39.

⁷² 1Kor 14:16 Mert ha lélekkel mondasz áldást, az ott lévő avatatlan miképpen fog a te hálaadásodra áment mondani, mikor nem tudja, mit beszélsz? (KGF)

⁷³ 1Kor 14:23-24: Azért ha az egész gyülekezet egybegyűl és mindnyájan nyelveken szólnak, bemenvén az idegenek vagy hitetlenek, nem azt mondják-e, hogy őrzöngtök? De ha mindnyájan prófétálnak és bemegy egy hitetlen, vagy avatatlan, az mindenektől megfeddetik, mindenektől megítéltetik. (KGF)

A 2. Korinthusz 11-ben Pál magát nevezi *ἰδιώτης*-nek, azokhoz képest, aki beszédben képzetek.^{74 75}

6.3. Korai keresztény értelmezések

Pszeudo-Kelemen *Recognitiones* művében Péter képzetlen és tanulatlan emberként jelenik meg, ami vidéki neveltetéséből és szerény szakmájából is adódik. Szemben a „bölc” és magasan képzett főpappal, Kajafással. Péter annak ellenére tudott Jánossal együtt bátran és a Szanhedrin-tagok megdöbbenését kiváltó módon beszélni, hogy nem részesült alapos képzésben. Aranyszájú János az Apostolok cselekedetei 4:13-hoz fűzött kommentárjában Péter és János avatott beszélővé való átváltozását csodaként írja le: teológiai képzetlenségük ellenére természetfeletti módon tettek szert tudásra és az Írások megértésére.⁷⁶

A korai keresztény szerzők Jézus tanítványait úgy ábrázolják, mint akik formális oktatásban és teológiai képzésben nem részesültek.⁷⁷ Az ApCsel 4:13-ban megjelenő paradox szemben állás: az írástudatlan tanítványok egyértelműen és bölcsen beszéltek Isten dolgairól megdöbbenve a magasan képzett írástudókat, számos korai keresztény írásban feltűnik. Később a szerzetesi iratok egyik sztereotip figurája lesz a képzett pogánnyal vitába keveredő írástudatlan szerzetes, aki bölcsőbbnek bizonyul tanult ellenfelénél. Erre látunk példát Athanasius Vita Antonii című munkájában (amely a keresztény életrajz prototípusa), ahol a pogány filozófusok Antonius bölcsességét kívánják próbálni tenni, és elámulnak intelligens válaszain. Bár Antonius világi oktatásban nem részesült, hiányosságait kompenzálta szellemi bölcsessége.⁷⁸

Az első századokban gyakran érte az a vád a keresztényeket, hogy tanulatlanok és műveletlenek. Lukianosz művében, a Peregrinosz halálában a keresztények iskolázatlanok, és éppen ezért nem rendelkeznek elég kifinomult ítélőképességgel ahhoz, hogy átlássanak a sarlatánok trükkjein. Így aztán a hamis próféták céltábláivá válnak. Bár akadnak köztük olvasók is, annak ellenére, hogy megtanultak olvasni, mégis sebezhetőek. Másik szatírájában, Alexandros, avagy az álprófétában már más képet fest a keresztényekről. Alexandrosz

⁷⁴ Pál egyértelművé teszi, hogy a korinthusziak számára tudatosan hirdette az evangéliumot egyszerű szavakkal, retorikai fogások alkalmazása nélkül.

„Én is, mikor hozzátok mentem, atyámfiak, nem mentem, hogy nagy ékesszólással, avagy bölcsességgel hirdessem nektek az Isten bizonyágtételét. Mert nem végeztem, hogy egyébről tudjak ti köztetek, mint a Jézus Krisztusról, még pedig mint megfeszítettéről”. (1. Kor. 2: 1-2. KGF)

Így az ékes görög szónoklatokhoz szokott korinthusziak szemében beszédben képzetlen embernek tűnhetett. Az ApCsel. 17. ugyanakkor tartalmazza Pál Athénban elmondott, a retorikai szabályokat messzemenően betartó beszédét.

⁷⁵ Kraus (1999) 437-438.

⁷⁶ Adams (2015) 134. 141. Bartelink (2003) 12.

⁷⁷ Adams (2015) 134.

⁷⁸ Bartelink (2003) 6-7.

Pontoszbán és Abonoteikhoszbán egy hamis jósdá felállításával alapozza meg hírnevét. Hamarosan nagy népszerűsége tesz szert a tudatlan lakosok körében homályos jóslataival és fényes jövőt ígérve a hozzá folyamodóknak. Sikerének lendületét időnként megszakítják szkeptikus ellenfelei, akik közé sorolja Lukianosz saját magát, Démokritoszt, Epikurosz, Metroklészt és a keresztényeket. Hogyan egyeztethető össze a keresztényekről rajzolt két portré? A válasz valójában a két csaló személyében rejlik. Peregrinosz értelmiségiként lép hallgatósága elé, csalása pseudofilozófiai. A keresztény hagyományok kontextusába helyezi magát, beépül közösségükbe, és végül meggyőzi őket arról, hogy ő a legkiválóbb közülük. Alexandrosz viszont pogány próféta, aki hallgatóságát saját és segédje isteni mivoltáról akarja meggyőzni. Nem a keresztények műveltsége miatt, hanem monoteizmusok miatt nem tud köreikben sikeres lenni.⁷⁹

Kelszosz állítása szerint az evangélium üzenete csak az iskolázatlanokat vonzza. Tanulatlan tömegnek látja a keresztényeket. Az ő vádjában azonban nem annyira magukon a személyeken, mint inkább az üzeneten van a hangsúly. A hívek tudatlansága a bizonyíték arra, hogy az üzenet is értelmetlen. Órigenész a *Contra Celsum*-ban elismeri, hogy Kelszosz keresztényekről szóló jellemzése lényegében pontos.⁸⁰ Tény, hogy az első századokban a keresztények többsége írástudatlan volt. E tekintetben azonban nem kivételnek számítottak a társadalomban, hanem ez volt az általános helyzet. A közösségek nem keresztény tagjai nem néztek szembe írástudatlanságuk miatt éles kritikával.⁸¹ A papiruszok és más szövegek tanúsága szerint az *ἀγραμματος* jelző önmagában nem hordozott negatív konnotációt.⁸² Kelszosz az egyház növekedésének stratégiáját is megtámadta, azzal vádolva az evangélistákat, hogy csak a tanulatlan, buta, iskolázatlan embereknek hirdetik Isten országát. Azokat pedig, akik bölcsek, tanultak, értelmesek, azaz képesek lennének leleplezni a kereszténység bolondságát, kizárják. Ezért csak az ostobákat, becstelenekeket, vagyis a rabszolgákat, nőket és gyermekeket vonzzák az egyházba. Órigenész válaszában a filozófusokhoz hasonlítja a keresztényeket. Amellett érvel, hogy az evangélium hirdetőinek éppen az a célja, hogy a hívők bölcsé váljanak. A héber Biblia, az evangéliumok, az Apostolok cselekedetei és Pál leveleinek tanítása által – egyfajta keresztény *paideia* kialakításával – hozzák létre a bölcsesség e tradícióját. A cinikus filozófusokhoz hasonlóan valóban az iskolázatlanok között tanítanak, de nem azért, hogy a

⁷⁹ Hilton (2019) 49-51.

⁸⁰ Uo. 45.

⁸¹ Uo. 37.

⁸² Kraus (1999). 442.

tanult elmék ne vizsgálhassák meg tanításaikat helyességet, hanem mert minden emberhez el akarják juttatni Isten szavát.⁸³

Kétségtelen, hogy a keresztények hozzáállása a tanuláshoz, az oktatáshoz más volt, mint pogány társaiké. Az apostolokról alkotott kép egyik fontos eleme volt, hogy ők nem evilági értelemben voltak tanultak és bölcsek, hanem Istentől tanítottak (θεοδιδάκτοι) voltak. Az egyház elsődleges tanítója Krisztus – ahogyan erre Ágoston is rámutat.⁸⁴ A korábban már említett 3. századi remete, Antonius példája is jelzi, hogy bár grammatikai vagy rétor iskolába nem járt, ez nem jelenti, hogy egyáltalán ne részesült volna oktatásban. Az egyházban azonban más állt a tanítás középpontjában, mint görög-római oktatási intézményekben: a Biblia tanulmányozása és a krisztusi életmód megvalósítása. A könyveknél fontosabb szerep jutott az emlékezetnek.⁸⁵ Másrészt a zsidóknak és keresztényeknek jó okuk volt arra, hogy a számukra kínált irodalmi hagyomány jó részét kerülni igyekezzenek. Még a legműveltebb keresztények is elég korán elkezdtek vitába szállni a pogány iskolákban kínált tananyaggal. A Hippolütosznak tulajdonított Apostoli Hagyomány a grammatikai iskolában való tanítást is a tiltott foglalkozások közé sorolta.⁸⁶ I. Gergely pápa pedig állította, hogy az iskolázottság hiányát pótolja a szent élet.⁸⁷

A keresztény apologéták nem tagadták, hogy a keresztények többsége tanulatlan és iskolázatlan. Ennek hátterében ugyanakkor nem valamiféle vallási előírás állt, nem is azért volt így, mert a keresztény hit csak a tudatlanokat vonzotta volna, hanem mert a Római Birodalom népességének többsége írástudatlan volt. A keresztény gyülekezetek pedig tükrözték a szélesebb társadalom arányait. A pogány kritikusokkal vitázó apologéták szolgálnak bizonyítékkal arra, hogy a keresztények között bizony voltak írástudó, képzett személyek is.⁸⁸

7. A παρηγορία mint hermeneutikai keret

A görög-római oktatás minden szintjén nagy hangsúlyt helyeztek a tanulók erkölcsének formálására. Az erkölcsi nevelés ideális végeredményeként a tanulóknak kiformalódtak az ókor egész folyamán fontosnak tartott erények: mértékletesség, bölcsesség, bátorság és

⁸³ Hilton (2019) 46.

⁸⁴ Augustinus, De disciplina Christiana 14,15

⁸⁵ Christensen – Gemeinhardt (2019) 295.

⁸⁶ Hilton (2019) 18.

⁸⁷ Bartelink (2003) 5.

⁸⁸ Hilton (2019) 36.

igazságosság.⁸⁹ Természetes tehát, hogy akik nem részesültek megfelelő oktatásban, azok ezen erényekkel sem rendelkezhetek teljes mértékben. Nem véletlen tehát, hogy a keresztényeket kritikával illetők egyik legfontosabb vádja a tanulatlanság volt. Ha a keresztények írástudatlanok és tanulatlanok, erényesek sem lehetnek.⁹⁰

7.1. *Α παρησία*

A fentebb felsorolt erények számos formába megmutatkozhatnak, többek között a nyilvános beszéd változataiban is. A *παρησία* olyan szabad beszédet jelentett, amely már-már az illendőség határait feszegette. Három típusát vizsgálták közelebbről a történészek: az athéni demokrácia szabad beszéde, a filozofikus barátságokat jellemző építő kritika, és egy felettes előtt elmondott bátor beszéd.⁹¹ Amikor ókori szerzők egy beszéd jellemzésére a *παρησία* kifejezést használják, négy aspektusnak kell teljesülnie: 1. a beszéd kontextusa éles státuszkülönbséget hordoz; 2. a *παρησία* tartalma többnyire olyan, amit a hallgatóságnak nehéz meghallania; 3. az alacsonyabb státuszú számon kéri a magasabb státuszú felet, az általános reakció pedig elutasítás és megtorlás; 4. ha az alacsonyabb státuszú mégis sértetlenül megússza a *παρησία* elmondását, az vagy hallgatósága általi elfogadásával, vagy pedig társadalmi befolyásukkal magyarázható.⁹²

7.2. *Παρησία a Szanhedrin előtt*

Vizsgáljuk meg, hogy az apostoloknak a Szanhedrin előtti tárgyalása teljesíti-e a *παρησία* négy kritériumát! Pétert és Jánost azért idézték a Szanhedrin elé, mert előző nap meggyógyították az Ékes-kapuban naponként kolduló születése óta béna embert. A csodás gyógyulás tömegek figyelmét keltette fel, akiknek Péter hirdetni kezdte Jézust, Isten Fiát mint megígért Messiást, akinek a neve csodatevő erőt hordoz. A sikeres prédikáció eredményeként ötezer férfi jutott hitre Jézusban. Az apostoloknak ezután arról kellett számot adniuk a nép vezetői előtt, hogy milyen hatalommal cselekedtek. A szereplők négy csoportot alkotnak: zsidó vezetők, Péter és János, Jeruzsálem lakosai, valamint a meggyógyult béna ember. A társadalmi státusz tekintetében az éles különbség tagadhatatlan. A zsidó vezetők: főpapok, – akik közül négyet Lukács név szerinti is megnevez (Annás, Kajafás, János és Alexandrosz)⁹³ – vének és írástudók magas rangú és befolyásos emberek, akik testületként is megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel bírtak. Péter és János galileai (vidéki) halászberekek, akik egy vándorló rabbit

⁸⁹ Uo. 86.

⁹⁰ Uo. 96.

⁹¹ Uo. 104.

⁹² Uo. 118-119.

⁹³ ApCsel. 4: 6.

követve bejárták Galilea falvait, és csak rövid ideje jelentek meg Jeruzsálemben. Bár a jeruzsálemi gyülekezetben vezető pozíciót töltöttek be, és Jeruzsálem lakói között is népszerűsége tette szert a rajtuk működő karizmák által, a Szanhedrin tagjaihoz képest több lépcsőfokkal lejjebb állnak a jeruzsálemi ranglétrán. Foglalkozásuk alapján a kézművesek, munkások közé tartoznak, a város-vidék ellentétben a vidékiek képviselői, és mivel falusiak, feltételezhetően írástudatlanok is.⁹⁴

Péternek a Főtanács előtt beszéde kétségkívül konfrontatív. Letartóztatásukat a szadduceusok rendelték el, még pedig azért, mert hirdették a halottak feltámadást Jézusban.⁹⁵ Péter beszédében meg is ismétli, hogy a béna ember annak a Jézusnak a nevében gyógyult meg, akit Isten feltámasztott a halottak közül.⁹⁶ A Szanhedrin egy részének nyilván már önmagában a halottak feltámadásáról is botrány volt hallani. Még nagyobb bátorság kellett ahhoz, hogy Péter nyilvánosan megvádolja őket azzal, hogy Isten felkentjét ők ölték meg⁹⁷, és ezzel betöltötték a zsoltár szavait: *„Ez ama szegletkő, melyet ti, építők, megvetettetek, mely lett a szegletnek fejévé.”*⁹⁸ Közvetve ugyanakkor a hallgatósághoz tartoznak Jeruzsálem lakói is. Jézus és az apostolok iránti rokonszenvük kiegyenlíti a hatalmi egyenlőtlenségeket, és korlátozza a vezetőket abban, hogy pozíciójuk teljes erejével torolják meg az apostolok bátor kiállását.

A Szanhedrin nem bizonyult fogékony hallgatóságnak. Egyértelműen elutasították az apostolok beszédét. A megtorlás így elkerülhetetlen volt.⁹⁹ Abban azonban nem volt egyetértés, hogyan is kellene megbüntetni Pétert és Jánost.¹⁰⁰ Végül a fenyegetés mellett döntöttek, nem sokkal később viszont az apostolok második meghallgatása után már arról tanácskoztak, hogy megölik őket. Gamaliél bölcs tanácsát követve végül „csak” verésben részesültek.¹⁰¹

Péter és János első kihallgatásukat ép bőrrel megúszták. Ez pedig a tömeg szimpátiájának volt köszönhető. Már Jézus szolgálatát is nagy érdeklődés kísérte, egészen megfeszítése napjáig töretlen volt népszerűsége. A tömeg hasonló szimpátiával fordult tanítványai felé is. Különösen, hogy maguk is szemtanúivá váltak az apostolok keze által történt csodának. Befolyásukat tovább növelte, hogy a csodát követően hívő lett több ezer ember. Ez tette

⁹⁴ Hilton (2019) 119-120.

⁹⁵ ApCsel. 4:1-2.

⁹⁶ ApCsel. 4: 10.

⁹⁷ „akit ti megfeszítettetek” ApCsel 4:10

⁹⁸ Zsolt. 118: 22.

⁹⁹ Hilton (2019) 119-120.

¹⁰⁰ ApCsel 4: 15-16.

¹⁰¹ Vö. Apcsel 5: 33-40.

lehetővé számukra, hogy a *παρησία*-t túlélve, sértetlenül kerüljenek ki a szorongatott helyzetből.¹⁰²

Lukács narratívájában a Szanhedrin játssza a zsarnok szerepét, a történet hősei pedig az apostolok. Péter olyan beszédet mond el, amelyet nehéz befogadni a hallgatóságnak. A hatalmi pozícióban lévő testületet azonban a megtorlás kivitelezésében visszatartja az apostoloknak a jeruzsálemiek közti népszerűsége. Az Apostolok cselekedetei 4. fejezetében szereplő történet tehát teljesíti a *παρησία* kritériumait.

A vizsgálódásunk tárgyát képező két szó az *ἀγράμματος*, illetve az *ιδιώτης* értelmezéséhez visszatérve megállapíthatjuk, hogy az események kontextusát figyelembe véve jelentésük csak a szereplő közti viszonyrendszerben határozható meg pontosan. A két jelző akkor értelmezhető igazán, ha figyelembe vesszük, hogy ki beszél kiről. A Szanhedrin tagjainak nézőpontjából, akik gyakorlattan olvasták, írták/másolták és tanulmányozták a Tórát, a két apostol gyengébb edukációban részesült – ha ugyan részesült egyáltalán valamilyenben, hozzájuk képest írástudatlan, tanulatlan laikusok voltak.¹⁰³ Képzetlenségük pedig – a Szanhedrin tagjainak nézőpontjából – kizárta őket abból a pozícióból, hogy helyesen értelmezzék az Írásokat. Megdöbbenésüket épp az váltotta ki, hogy nemcsak képesek voltak az írásmagyarázatra, hanem ezt még bátran is tették, nem félemlítette meg őket a jelentős státuszkülönbség.¹⁰⁴

8. Összefoglalás

A dolgozatban vizsgált események művelődéstörténeti háttere rendkívül izgalmas. A Római Birodalomban ebben az időszakban az írásbeliség ugrásszerűen fejlődik. A lakosság nagyobb része azonban még mindig írástudatlan. A birodalmat a hivatalos adminisztráció szintjén nyelvi dichotómia jellemzi, a provinciák népessége viszont szóban és írásban is sok helyen aktívan használja anyanyelvét, ezért a helyi társadalmak nyelvileg sokszínűek. Az írástudásnak többféle szintje létezett. Olykor azt is írástudatlanként jellemezték, aki anyanyelvén gyakorlott író volt, görögül viszont nem. De minden további nélkül írástudónak mondta magát az a falusi jegyző, aki csak nagy nehézségek árán volt képes egy memorizált szöveget lejegyezni.

Júdeában és Galileában nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy létezett volna már egy általános, kötelező jellegű oktatás. Társadalmi helyzettől, vagyontól, képzettségtől, írástudástól függetlenül azonban mindenki szert tehetett bizonyos tanulmányokra a

¹⁰² Hilton (2019) 121.

¹⁰³ Kraus (1999) 448.

¹⁰⁴ Adams (2015) 133.

zsinagógákban. Régészeti leletek is alátámasztják, hogy a galileai kézművesek és halászok körében nem feltétlenül volt rendkívüli az írástudás. Péter és János bizonyosan nem voltak teljes mértékben tanulatlanok. A zsidó közösségek életében a Tóra tanulmányozása központi jelentőséggel bírt. A két galileai halásznak ráadásul az a kiváltság jutott, hogy a legnagyobb Mester választotta őket tanítványaivá. Bár képzésük rövid ideig tartott, olyan magas színvonalú volt, hogy amikor a legnagyobb tekintélyű testület előtt kellett számot adniuk, az egész életüket a Tóra tanulmányozásának szentelő írástudók is megdöbbenek, nemcsak Ige ismeretükön, hanem annak magyarázásában való jártasságukon is.

Az ἀγράμματος és az ἰδιώτης szavakat a két apostol jellemzésére nem abszolút értelemben használták. A Szanhedrin előtti hivatalos kihallgatás kontextusában vádlóikhoz képest voltak képzetlen magánemberek.

Felhasznált szakirodalom

Adamik Béla (2000). A Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának történetéhez. A latin nyelv keleti dominanciájának okai a dominatus korában. *Antik Tanulmányok* 44 (1-2), 199-212.

Adams – Janse – Swain (2002). *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Text*. Oxford University Press

Adams, Sean A. (2015). The tradition of Peter's literacy: Acts, 1 Peter, and Petrine literature. In: *Peter in Early Christianity*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 130-145.

Bartelink, Gerard J.M. (2003). Illiteratus in Early Christian and Medieval Texts: Church And Illiteracy. In: Florentino García Martínez and Gerard P. Luttikhuisen (eds.): *Jerusalem, Alexandria, Rome*. Leiden: Brill, 1-12.

Christensen, M. M. – Gemeinhardt, P. (2019). Holy Women and Men as Teachers in Late Antique Christianity. *Zeitschrift für Antikes Christentum* 23:2 288-328.

Danciakova, Valeria Terezia (2021). Education in the First Century Galilee – Jesus and the Intellectual Minimum. *Pluribus Unitas* IX.

Eshel, Esther – Edwards, Douglas R. (2004). Language and Writing in Early Roman Galilee. Social location of a potter's abecedary from Khirbet Qana. in: Douglas R. Edwards (ed.), *Religion and Society in Roman Palestine: Old Questions, New Approaches*. Routledge, NY, oldalszám nélkül. online hozzáférés: <https://ereader.perlego.com/1/book/1698211/14> utolsó megtekintés: 2023. 04. 17.

Grüll Tibor (2018). Reading of the Torah in the First Century Synagogue. New Archaeological Proofs. In: Oláh János, Zima András (szerk.), Schöner Alfréd hetven éves. *Essays in Honor of Alfred Schöner*. Budapest: Gabbiano Print. 139-152.

Grüll Tibor (2021a). Az Írásbeliség forradalma a római császárkorban. *Magyar Tudomány* 182. évf. 9. sz. 1233-1242.

Grüll Tibor (2021b). Hódítás könyvvel. Kik, mire, miért és hogyan írtak az ókori Rómában? *BBC History* 11. évf. 3. sz. 40–46.

Harris, W. V. (1989). *Ancient Literacy*. Cambridge, MS: Harvard University Press

Hezser, Catherine (2001). *Jewish Literacy in Roman Palestine. Texts and Studies in Ancient Judaism*. Mohr Siebeck.

Hezser, Catherine (2010). Private and Public Education. In: Catherine Hezser (ed.), *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*. Oxford. 465-481.

Hezser, Catherine (2020). Jewish Literacy and Languages in First-Century Roman Palestine. in: Craig Morrison (ed.), *The Languages of Palestine at the Time of Jesus*. Biblica et Orientalia 89:1 58-77.

Hilton, Allen R. (2019). *Illiterate Apostles: Uneducated Early Christians and the Literates Who Loved Them*. London: T&T Clark.

Kraus, Thomas J. (1999). „Uneducated”, „Ignorant”, or even „Illiterate”? Aspects and Background for an Understanding of ἀγράμματος (and ἰδιώτης) in Acts 4.13. *NTS* vol. 45. 434-449.

Rahmani, L. Y. (1994). *A Catalogue of The Jewish Ossuaries in The Collections of The State of Israel*. Jeruzsálem.

Smelik, Willem (2010). The Languages of Roman Palestine. In: Catherine Hezser (ed.), *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*. Oxford. 122-141.

Wise, Michael Owen (2015). *Language and Literacy in Roman Judaea. A Study of the Bar Kokhba Documents*. Yale University Press

Yiftach, Uri (2016). Quantifying Literacy in the Early Roman Arsinoitês: the Case of the Grapheion Document. In: D. M. Schaps – U. Yiftach – D. Duecks (eds.), *When West Met East. The Encounter of Greece and Rome with the Jews, Egyptians, and Others: Studies Presented to Ranon Katzoff in Honor of His 75th Birthday*. EUT, Edizioni Università di Trieste

Youtie, Herbert C. (1971a). Αγραμματος: An Aspect of Greek Society in Egypt. In: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 75, 161-176.

Youtie, Herbert C. (1971b). Βραδέως γράφων: Between Literacy and Illiteracy. In: *Greek, Roman and Byzantine Studies*. Vol. 12. NO. 2. 239-261.

Youtie, Herbert C. (1975a). „Because They Do Not Know Letter. In: *ZPE* 19, 101-108.

Youtie, Herbert C. (1975b). “Υπογραφεύς. The Social Impact of Illiteracy in Graeco-Roman Egypt”, *ZPE* 17, 1975, 201-221.